

կրղնենք . իսկ բուն զիրքը առանձին տպուելու է, ու քիչ ժամանակէն կրկնենայ :

« Որ միանգամ մշտնջենական ինչ յիշատակ բարեաց բողոցու ազգի կամ աշխարհի, նորա գործոցն եւ ջանից պատմութիւն ոչ եւս անձին ուրուք առանձինն յիշատակարան է՝ սակաւուց արդեօք օգտակար ի գիտութիւն, այլ մանաւանդ ազգային եւ համաշխարհական իսկ պատմութեան մասն կարեւոր . եւ հմտութիւն նորին անհրաժեշտ իմն հարկաւ պիտանի՝ եւ այնոցիկ որ ի բարիսն վայելիցեն, եւ այնոցիկ որ բարւոյն արդիւնարարք սահմանեալ իցեն ի բնէ եւ ի կամաց բարերարին :

« Զսոյն պարտ յանձին կաշեալ եւ իմ, որ քան զամենայն ոք բարերաստիկ գտայ՝ անձնաւուր վատակովքս զամենայն ջան ի գործ առնելով յանբերի կատարումն կամաց մեծին Սամուէլի Մուրատայ յօգուտ ազգին իմոյ սիրեցելոյ, մտադիւր սիրով եւ զգուշաւոր խնամով եւ անակնառու ճշգրտութեամբ ի զրի հարկանել կամեցայ զՊատմութիւն Մուրատեան վարժարանիս . զոր եւ յաշողեաց ինձ Տէր ամել հասուցանել մինչեւ յօրս յայս, յերկուս մեծամեծ հաստորս զամենայն բովանդակելով՝ հանդերձ նամականով եւ բազմապատիկ եւ վաւերական հաւաստեօք իրացն ճշմարտութեան :

« Իսկ զարդիս զհամառօտս զայս քաղուած այնք ընդարձակ Պատմութեան հարկ եւ օգուտ համարեցայ ի տիպ արձանացուցանել, որպէս զի եւ ճշմարտութիւնն մի սքողեալ մնացել մինչեւ ի սպառ ի խաւարի մտացութեան, եւ միանգա-

մայն՝ մինչդեռ վատակք բարերարին եւ անձանց բարեխրաց արժանաւոր դրուատեօք հոջակիցին՝ մի հարկ լինիցի այժմէն հրապարակել առաջի ժամանակակից մարդկան եւ զամենայն զանարժան զնացս խափանչաց եւ հակառակողաց այսր ազգային բարւոյ, որ ի սկզբանէ եւ այսր ընդդեմ կքրեցան հաստատութեան եւ բարգաւաճելոյ Մուրատեան վարժարանիս :

« Ի կրկին մասունս զգիրս զայս տրոհեցի : Յառաջնումն նախակարգեալ զպատմութիւն վարուց Աղա Սամուէլի Մուրատայ, ի նոյն յարեցի զպատճառս մեծափափաք տենչմանն որով տենչացաւ առնել ազգին իւրում զյաւերժականս զայս օգուտ բարեաց, եւ քէ զիւնրդ կտակաւն զնոյն սահմանեաց, եւ քէ որպիսի եւ որքան անցք անցին ի Հնդկիս մինչեւ ցաւանդումն հրիտակին ի ձեռս Մխիթարեան Միաբանութեան : Իսկ յերկրորդումն կարգեցի կարճ ի կարճոյ զվեպս կառուցման եւ մատակարարութեան Մուրատեան վարժարանիս մինչեւ ցամ Տեառն 1855 :

« Ակն ունիմ զի ոչ սակաւ խրատս խոնականութեան եւ ճշմարիտ ազգասիրութեան քաղեացեն յերկասիրութենէ աստի մտադիւր վերժանողք . եւ այս ինձ շատ զրեացի մարդկօրին ի հատուցումն փոխարինի վաստակոցն զորս վաստակեցի յայս գործ ազգային ընդ ամս քառասուն եւ աւելի՝ օգնականութեամբ շնորհացն Աստուծոյ, որում միայնոյ վայելեն ամենայն փառք յազգաց մինչեւ յազգս :

2. ՍԱՐԳԻՍ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԹԷՈԴՈՐԵԱՆ,

Երբեմն Արքուակալ Մխիթարեան Միաբանութեան եւ Վերատեսուչ Մուրատեան Վարժարանին ի Պատասխան եւ ի Փարիզ : »

ԹՈՒՂԹ ԱՂԱՒՆԱՅԻՆ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ ԱՌ ՊԱՊԵ
ՀՈՌՎԱՄԱՅ ԿՂԵՄԷՍ ԺԱ :

LETTRE DU CATHOLICOS ALEXANDRE Ier AU
PAPE CLÉMENT XI.

Թեպետ եւ ազգային պատմութենէն ծանօթ էր մեզի Աղեքսանդր Ա. կարողիկոսին նամակ մը գրած ըլլալը առ Կղեմէս ԺԱ. հայրապետն Հռովմայ, բայց բուն բոլրին օրինակը չէինք ունեցած ձեռքերնիս : Եւ անա Պօլիսէն ուսումնասէր անձին մէկը, Պ. Սերովրէ վարժապետ Պետրոսեան, յուղարկեց մեզի այն բոլրին մէկ օրինակը՝ յորդորելով զմեզ որ ամսագրոյս մէջ հրատարակենք :

Nous savions déjà par l'histoire arménienne que le catholicos Alexandre I avait adressé au pape Clément XI une lettre ; mais nous n'avions jamais eu entre nos mains une copie de cet écrit. Nous sommes heureux de la posséder maintenant, grâce à la communication qu'un de nos studieux compatriotes, le professeur Séropé Bedrossian, de Constantinople, vient de nous en faire, en nous priant de la publier dans notre *Revue*.

Նամակին վաերականութեանը վրայ չտարակուսեցանք, նաև անոր համար որ մեջի քանի մը բառերը բարեխիշատակ Չամբեան Հ. Միքայել վարդապետին պատմութեանը մեջ ալ յիշատակուած են. բայց ինչպէս որ հմուտ օրինակողն ալ կըվկայէ՝ զբնագրաց մեկմեկէ գաղափարելովը քանի մը տառի սխալներ մտեր են մեջը :

Այս նամակը նշանաւոր գրուածք մը կրնայ համարուիլ մեր ազգին վերջի ատեններուն եկեղեցական պատմութեանը համար, ոչ թէ այն պատճառաւ միայն որ շատ մը պատուաւոր մակդիրներով գովեստներ տուեր ու մեծարանքներ ցուցուցեր է Հոռվմայ հայրապետին, (որ արեւելեան ճոխարանութիւն ալ կրնան սեպուիլ, եւ վերջին դարերուս գրեթէ հասարակաց սովորութիւն մը դարձած ոճ), այլ բուն նպատակին համար՝ որ շատ դիտողութեան արժանիրան է :

Արեւելք գնացող լատին քարոզիչներուն մեջ բազումք եղած են որ կամ ամենեւին տեղեկութիւն չունենալով արեւելեան ազգաց աւանդութիւններուն, եւ կամ անտեղի նախանձայութեամբ մը վառուած ըլլալով ընդդէմ այն ամենայն ժողովրդոց որ ամեն բան իրենց պէս չեն ընդունիր ու չեն ըներ, սիրոյ եւ խաղաղութեան տեղ՝ տեսլութիւն եւ խոսովութիւն ձգած են խեղճ արեւելեան քրիստոնէից մեջ : Ազգային պատմութիւնն իս մտադրութեամբ կարդացողները յայտնապէս կը տեսնեն որ ունիքոսաց ժամանակէն մինչև մեր օրերը (ըսել է թէ հինգ հարիւր յիսուն տարիէ ի վեր) այնպիսի քարոզչաց մեր ազգին ըրած վնասները խիստ շատ են. բայց այն վնասներուն երկուքը ամենեն աւելի աչքի կըգարնեն : Մեկը այս որ ազգերն իս ջարաջար խրտեցուցեր են ընդհանրապէս ամեն տեսակ երոպականութենէ կամ փռանկութենէ, եւ անհաշտ բշխամութիւն մը ձգեր են սրտին մեջ մասնաւորապէս ընդդէմ լատին եկեղեցոյ եւ անոր պաշտօնեաներուն : Մեկայն ալ այս որ ազգերնուս մեծ մասին անյեղի հաստատութիւնը եւ աւանդապահութիւնը տեսնելով, ու սեպական հովիւներէն զինքը բաժնել եւ իրենց կողմը ձգել չկարենալով, երոպացոց առջև անուրը արեր են իբրև մոլորեայ, հերձուածող, հերետիկոս, եւ այլն :

Ապաքեն ազգին առաջնորդները, այսինքն կարուղիկոսները, պատրիարքները, եպիսկոպոսները, կամ հերետիկոս եւ հերձուածող էին վրենց աչքին առջեր եւ կամ ուղղափառ. եթէ

L'authenticité de cette pièce nous paraît incontestable, parce que, à part les autres preuves, le vénérable P. Tchamitch en cite dans son *Histoire* quelques expressions. Cependant on voit bien, ainsi que l'atteste M. Séropé, que quelques erreurs de peu d'importance se sont glissées dans le texte original par suite de l'ignorance des copistes.

On peut considérer cet écrit comme un précieux document de l'histoire ecclésiastique arménienne dans les temps modernes; car il contient non-seulement des expressions pleines de déférence et des éloges pour le souverain Pontife — éloges et expressions que l'on pourrait attribuer peut-être aux habitudes orientales, ou bien aux usages en vigueur dans ces temps-là, — mais encore l'objet de cet écrit mérite en lui-même l'attention des lecteurs.

Il y a eu de tout temps, parmi les missionnaires latins en Orient, nombre d'ecclésiastiques qui, tout à fait étrangers aux traditions des peuples orientaux, ou animés d'un zèle mal entendu contre tous ceux qui refusent de les suivre aveuglément, au lieu de prêcher la charité et la paix, ne répandent parmi les pauvres chrétiens orientaux que haine, trouble et confusion. Ceux qui ont lu l'histoire arménienne avec soin ont vu clairement que, dès le temps des *Unitaires* (Frères prêcheurs de l'Arménie) jusqu'à nos jours, c'est-à-dire depuis plus de cinq cent cinquante ans, les maux que ces missionnaires ont causés à notre nation sont incalculables. Il y a deux de ces maux auxquels nous faisons ici plus particulièrement allusion, et qui sont évidents pour tout le monde : le premier, c'est l'aversion qu'ils ont inspirée aux Arméniens en général contre tout ce qui est européen ou frank, et la haine implacable qu'ils ont fait naître dans leur cœur contre l'Eglise latine et contre ses ministres; et le second, c'est que ces prêtres latins, voyant l'inébranlable fermeté de la majorité de notre nation dans sa croyance et dans la conservation des traditions de ses pères, et dépités de ne point réussir à la séparer de ses propres pasteurs et à la gagner, ils ont fini par la calomnier en voulant la faire passer pour hétérodoxe, schismatique, hérétique, etc.

Les chefs spirituels de cette nation, c'est-à-dire les catholiques, les patriarches, les évêques étaient ou hérétiques et schismatiques aux yeux de ces missionnaires, ou orthodoxes et catholiques. Or, s'ils

հերձուածոյ ու մօրթեալ կրճանջնային զանոնք, պէտք չէր արդեօք նախ անոնց քարոզել ուղղափառութիւնը, որովհետեւ խօսքերնին աչ անոնք աւելի պիտի հասկընային իբրեւ աւելի գիտուն՝ քան թէ հասարակ ժողովուրդը, մանաւանդ այնպիսի բարակ աստուածաբանական խնդիրներ : Իսկ եթէ զանոնք ուղղափառ կրճանջնային, հարկ էր՝ ըստ ամենայն եկեղեցական կանոնաց եւ իրաւանց՝ անոնցմէ հրաման առնուլ՝ ժողովրդեան մէջ քարոզելու համար, եւ ոչ թէ անտերունջ ոչխարներ գտածի պէս՝ մտնել մէջերնին, քաշքըշել, խուզել, մորթել ու ամբողջ մէկ ազգ մը տակն ու վրայ ընել՝ խրտեցընելով զինքը իր հովիւներէն :

Քանի որ իրենք այս ճամբան կը բռնէին, յիրաւի ցաւալի բան էր՝ բայց բերեւս ոչ զարմանալի՝ որ առաջնորդներն աչ իրենց ժողովրդեան աղմուկը շփոթութիւնը, եւ նիւբական կերպով աչ օր ըստ օրեպակսիւր տեսնելով, երբեմն նաեւ մարդկային կրիւք զգածուած, հայածանքներ կը հանէին այնպիսի քարոզչաց խօսքը մտիկ ընողներուն դէմ. իսկ նոյն քարոզիչներուն բան չէին կրնար ընել, որովհետեւ անոնք եւրոպացի էին ու եւրոպական տերութեամբ պաշտպանութեանը տակ. միայն թէ երբ ու ինչ կերպով որ կրնային՝ զանգատ կընէին առ պապն եւ առ այլ խոհական կամ իշխանաւոր անձինս, թէպէտ եւ խիստ շատ անգամ անօգուտ տեղը :

Եւ անհա այսպիսի զանգատանաց բուռը մըն է Աղեքսանդր Ա կաթողիկոսին առ Կղեմէս ԺԱ գրածը որ հոս կը հրատարակենք :

Ինչպէս որ ընթերցողք յայտնապէս կը տեսնեն, նամակը այնպիսի մեծարանօք եւ յարգութեամբ գրուած է որ բերեւս եւ ոչ այժմու հոռովմեական եկեղեցեաց ամեն առաջնորդները հարկ կը համարին այնչափ զովեստներ տալ Հռովմայ հայրապետին. բայց դիտելու բանն այն է որ ոչ մեծարանաց խօսքերուն եւ ոչ դաւանութեան ձեւոյն մէջ յիշատակութիւն կայապալին զերագոյն *իրաւաստեանը* ի վերայ ամենայն եկեղեցեաց : Թերեւս չէր աչ կրնար կաթողիկոսը այնպիսի յիշատակութիւն մը ընել՝ առանց կերպով մը հակասութեան մէջ իյնալու. վասն զի թէ որ ճանջնար թէ սրբազան պապը իշխանութիւն ունի քարոզիչներ յուղարկելու արեւելեան քրիստոնէից մէջ՝ նաեւ ընդդէմ կամաց օրինաւոր առաջնորդաց նոյն եկեղեցեաց, ինչպէս որ նոյն քարոզիչները կը պնդէին, զանգատը ընդունայն գործողութիւն մը կը դառնար՝ անօգուտ եւ անպտուղ :

les considéraient comme des schismatiques et des égarés, est-ce qu'ils ne devaient pas s'adresser d'abord à ces chefs et leur faire entendre la vérité, puisque ceux-ci étaient appelés à la comprendre plutôt que la masse du peuple, surtout lorsqu'il s'agit de questions théologiques abstraites? Au contraire, s'ils considéraient ces chefs comme orthodoxes, c'est d'eux qu'ils auraient dû naturellement obtenir la permission de prêcher dans leurs diocèses, au lieu de se précipiter sur leurs brebis comme sur un troupeau abandonné, les tirer en tous sens, les tondre et les écorcher, bouleversant ainsi toute une nation et l'excitant contre ses chefs spirituels.

Cette conduite de la part des prêtres latins avait pour conséquence inévitable, vis-à-vis des prélats arméniens (mécontents du trouble et des désordres où étaient entraînés leurs fidèles et de la diminution qui s'opérait dans leurs rangs) de pousser ces derniers à des persécutions contre les adhérents aux idées des missionnaires latins. Ils ne pouvaient rien contre les missionnaires mêmes, qui étaient Européens, protégés par les puissances auxquelles ils appartenaient; ils se bornaient à porter leurs plaintes au pape et aux souverains de l'Europe, lorsque l'occasion s'en présentait à eux, quoique très-souvent elles fussent sans résultat.

C'est une de ces lettres de doléances qu'Alexandre Ier écrivit à Clément XI, et que nous publions ici.

Il suffit d'y jeter un coup d'œil pour s'apercevoir que cette lettre est écrite dans des termes si respectueux, que même des prélats catholiques romains de nos jours les trouveraient peut-être exagérés. Mais il est à remarquer qu'il n'existe dans ces termes et dans ceux de la profession de foi contenue dans cette lettre aucune mention directe de la *jurisdiction suprême* du Pape sur toutes les Eglises de l'Orient. Peut-être le catholicos était même persuadé qu'il ne pouvait pas faire une pareille mention sans se trouver en quelque sorte en contradiction avec lui-même; car, s'il reconnaissait au Pape le pouvoir d'envoyer des missionnaires dans les Eglises d'Orient, sans avoir d'avance l'agrément des chefs de ces Eglises, comme les missionnaires latins le prétendaient, la démarche du catholicos aurait été une démarche superflue.

Գարձեալ, դաւանութեանը մէջ ուղղակի յիշատակութեան անգամ արժան չհամարիր այն խնդիրներն որ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ վարդապետութեանը մէջ կամ ուղիղ են կամ անորոշ, եւ կամ անվնաս տարբերութիւն մը կրճզեն Յունաց եւ Լատինացոց աւանդութիւններէն, ինչպէս երկու բնութեանց խնդիրը, Հոգւոյն սրբոյ բղխումը, ննջեցելոց վիճակը, Սուրբ Աստուածը, Քրիստոսի ծննդեան տօնը, ջրախառնութիւնը եւ այլն. քեպտ եւ չէր կրնար ջգիտեալ քե այսպիսի խնդիրներու համար եր որ լատին քարոզիչները հերձուածող եւ հերետիկոս կրսէին Հայոց :

Այս նախագիտելիքը չվերջացրնենք՝ առանց մէջ բերելու Զամբեան վարդապետին ըսածները ի Պատմութեան Հայոց (Հատոր Գ, գլ. 109.)

« Սա ինքն Աղեքսանդր յառաջ քան զնստիլ
« իւր յարոս հայրապետութեան՝ ուներ ընդդի-
« մութիւն առ քաղկեդոնականս եւ առ արոսն
« Հռոմայ, եւ գրեալ իսկ եր գիրք մի փոքրիկ
« հակառակ բանիւք. որոյ ընդդէմ արար զայլ
« գիրք Ստեփաննոս Դաշտեցի ի Նոր Զուղայէ՝
« մի առ մի պատասխանի տալով բանից նորա
« իմաստութեամբ :

« Այլ յորժամ նստաւ Աղեքսանդր յարոս կա-
« թողիկոսութեան՝ ի բաց երող զառաջին ընդ-
« դիմութիւն իւր, եւ կալաւ սեր մեծ ընդ առաքե-
« լական զանին Հռոմայ, եւ եցոյց պատիւ լատին
« կրօնաւորաց՝ որք հանդիպեցան յէջմիածին .
« եւ զկնի սակաւոց՝ յամի 1709, ոճձը,
« ի փետր. 25 յղեաց գիր սիրոյ եւ յարգութեան
« առ սրբազան պապն Կղեմէս մետասաներորդ
« ի դիմաց իւրոց եւ ի դիմաց համօրէն վարդա-
« պետաց եւ բովանդակ հօտին իւրոյ. յորում
« ընդունելով զՀռոմայ հայրապետն լինել փո-
« խանորդ Քրիստոսի եւ յաջորդ Պետրոսի վիմի՝
« անուանէ զնա *Էրիցս Էրջանիկ տիեզերական հայ-
« րապետ եւ պետական զլուխ, գերիշխանական մեծու-
« թիւն եւ զերազոյն նախագահութիւն, հայր հասարա-
« կաց քրիստոնէից, եւ անշիջանելի ջան կաթողիկէ
« եւ առաքելական Եկեղեցւոյ* : եւ առաջի եղեալ
« զսեր իւր եւ զիւրայոցն առ սրբազան զանն
« Հռոմայ, խնդրէ՝ զի ըստ հայրախնամ գրոյն
« արժանի արասցէ առաքել զփոխադարձ պա-
« տասխանի յարոսն սրբոյ էջմիածնի, եւ մեք
« ասէ ընկալցուք զբուրք ձեր իբրեւ զաստուա-
« ծատուր պատգամս Մովսեսի :

« Այս նամակ յորժամ եհաս ի Հռովմ, անդ
« գտաւ Յակոբ Վիլոյ լատին կրօնաւոր ի կարգէ

De plus, le catholicos n'a pas même songé, dans sa lettre, à une mention explicite des questions qui, suivant les doctrines de l'Eglise arménienne, sont ou orthodoxes, ou mal définies, ou n'établissent qu'une différence imperceptible avec les traditions grecques et latines. Telles sont les questions des deux natures en Jésus-Christ, la procession du Saint-Esprit, l'état des âmes des trépassés, le trisagion, la fête de Noël, le mélange d'eau avec le vin dans le calice au saint Sacrifice, etc., quoiqu'il ne pût ignorer que c'est justement à cause de ces questions que les missionnaires latins inculpaient les Arméniens de schisme et d'hérésie.

Nous ne voulons pas terminer ces réflexions sans citer ici ce que le R. P. Tchamitch dit à ce sujet dans son *Histoire d'Arménie* (t. III, ch. XLIII):

« Le catholicos Alexandre, avant de monter sur
« le siège patriarcal de l'Arménie, faisait de l'oppo-
« sition aux partisans du concile de Chalcédoine et
« au siège de Rome; il avait même publié un petit
« livre de controverse, auquel Etienne Taschdétzi,
« de la Nouvelle-Djulfâ, fit une réponse détaillée et
« bien raisonnée.

« Cependant, devenu catholicos, Alexandre re-
« nonça à son opposition primitive; il contracta
« même un grand attachement envers le siège apos-
« stolique de Rome. Il reçut avec honneur les reli-
« gieux latins qui passèrent par Edchmiadzine, et
« peu de temps après, le 27 février 1709, il écrivit
« une lettre d'amitié et de déférence au pape Clé-
« ment XI, en son nom et au nom de tous les pré-
« lats et de tout son troupeau. Dans cette lettre, il
« reconnaît le patriarche de Rome pour vicaire de
« Jésus-Christ et successeur de saint Pierre, et l'ap-
« pelle *bienheureux patriarche universel, chef suprême,
« grandeur au-dessus de toute puissance, et suprématie
« absolue, père commun des chrétiens et lumière brillante
« de l'Eglise catholique et apostolique*. Après avoir ex-
« primé son attachement et celui des siens au saint-
« siège de Rome, il prie le Pape de vouloir bien
« lui envoyer une réponse au siège de Sainte-Edch-
« miadzine, « et nous recevrons, dit-il, votre lettre
« comme un oracle divin rendu par Moïse. »

« Lorsque cette lettre parvint à Rome, là se
« trouvait Jacques Villotte, religieux latin de l'or-

« յիսուսեանց, եւ զի սա ըստ վկայելոյ խրոյ
 « գամս քսան եւ հինգ շրջեալ յաշխարհին Հայոց
 « եւ Պարսից, եւ ուներ փոքր մի անդէկուքիսն
 « հայկական լեզուի, բարգմանեաց ի յատին
 « զքուղք կաթողիկոսին՝ քեպեա եւ ոչ հարագաա
 « իմացուածով, եւ սրբազան պապն Կղեմէս
 « զրեաց ի յաշորդ ամի ի մարտի 15, պատաս-
 « խանի սիրով առ կաթողիկոսն, եւ ընդ բոլորն
 « առաքեաց զնամակ դաւանութեան՝ ստորա-
 « զրել այնմ : Ուրանօր հարեանցիկ զիտել ար-
 « ժան է, զի Ղազար Զանկեցին ասէ ի գիրսն իւր
 « (յերես 606) քէ : « Աղեքսանդր կաթողիկոս զրեալ
 « իցէ բուղք ընդդիմութեան առ Կղեմէնդոս փափն
 « Հոսմայ : » Եւ սակայն Յակոբ Վիլոտ՝ որ բարգ-
 « մանեաց զայն բուղք, յայտնի վկայէ՝ քէ այն
 « էր ուղղափառական եւ սիրալրական, եւ ոչ
 « դիմադրական, զնոյն վկայէ եւ Տիրացու Մա-
 « ղաքիա ժամանակակից՝ քէ « Գրեաց բուղքս
 « սիրոյ առ Կղեմէնդ պապն : »

Աղեքսանդրի Զուղայեցոյն՝ կաթողիկոս ըլլա-
 լին առաջ գրած *Կաթողիկոս* ձևուրնիս չունե-
 նալով, ինչպէս եւ ոչ անոր պատասխան տուող
 Դաշտեցոյնը, առ այժմ չենք կրնար անոնց վրայ
 դատաստան մը ընել : Բայց առ Կղեմէս ժ.Ս. գրած
 նամակին գալով՝ նախ բուականաց մէջ տարբե-
 րութիւն կայ, որով մերը 1711 թուին (1711) ա-
 պրիլի 16ին գրուած է, իսկ Զամբեան Հօրը տե-
 սածը երկու տարի առաջ գրուած. վասն զի մերը
 նոյն բոլորն երկրորդ օրինակն է՝ ուշ խրկուած :
 Սակայն որովհետեւ յիշատակուած խօսքերէն կը-
 տեսնուի որ այն երկու նամակները մի եւ նոյն են,
 երկրորդ՝ անոր կըզարմանանք քէ մեր պատկառե-
 լի պատմագիրը ինչպէս զանց ըրեր է ըսել քէ նա-
 մակին բուն դիտաւորութիւնը ինչ էր : Երրորդ, քէ
 որ ամբողջ բնագրովը հանդերձ մէջ բերած ըլլար,
 ամենազիւրիւն էր համաձայնեցընել իրարու հետ՝
 մէկ դիէն Ղազարայ Զանկեցոյն ըսածը, մէկայ
 դիէն Վիլլոտին ու Տիրացու Մաղաքիային վկայու-
 քիւնները : Վասն զի քեպեա իրօք ուղղափառու-
 կան եւ սիրալրական էր բուղքը, բայց ոչ ապարկն
 մէջը գանգատ եւ ընդդիմութիւն ալ կար՝ ոչ Պա-
 պին, այլ անոր անունովը եկող քարոզչաց դէմ :

« dre des Jésuites. Celui-ci, qui avait parcouru
 « pendant vingt-cinq ans l'Arménie et la Perse, et
 « acquis quelque notion de la langue arménienne,
 « traduisit la lettre du catholicos en langue latine,
 « quoique d'une manière très-peu fidèle. Et le pape
 « Clément écrivit l'année suivante, le 15 mars,
 « une réponse affectueuse au catholicos. Il eut
 « soin d'accompagner cette lettre d'une profession
 « de foi pour que le catholicos y souscrivit. Il est à
 « remarquer ici en passant que Lazare de Dchahoug
 « prétend dans son livre (p. 606) que le catholicos
 « Alexandre a écrit « une lettre d'opposition à Clé-
 « ment, pape de Rome. » Cependant Jacques Vil-
 « lotte, qui traduisit cette même lettre, affirme po-
 « sitivement qu'elle était orthodoxe et pleine d'ex-
 « pressions de dévouement; ce qui est contesté
 « aussi par le témoignage du clerc Malachie, his-
 « torien contemporain, qui dit : « Il écrivit une
 « lettre d'amitié au pape Clément. »

N'ayant pas entre nos mains le *petit livre* écrit par
 Alexandre de Djulfa avant son élévation au siège
 patriarcal, ni la réponse de Taschdétzi, nous ne
 sommes pas en état de nous en former une idée ;
 quant à la lettre adressée à Clément XI, nous
 devons dire d'abord que notre copie porte
 l'année 1160 (1711), 16 avril, tandis que celle
 transcrite par le P. Tchamitch est antérieure de
 deux ans, parce que la nôtre n'est que le second
 exemplaire expédié plus tard à Rome. Cependant,
 les deux lettres n'étant qu'une seule et même pièce,
 comme on le voit par les termes que nous venons
 d'en citer, nous ne comprenons pas comment cet
 estimable historien a omis de dire quel était le vé-
 ritable but de la lettre ; s'il l'avait textuellement
 rapportée, il lui aurait été très-facile de concilier
 les deux versions : celle de Lazare, d'une part, et
 celles de Jacques Villotte et du clerc Malachie, de
 l'autre.

ՔՈՒՂԹ ԱՂԵՔՍԱՆԳԻ ԿԱՌՈՒՂԻԿՈՍԻ ՀԱՅՈՑ ԱՌ ՀԱՅ-
ՐԱՊԵՏՆԻ ՀՈՌՎԱԾՅ ՏԵՐ ԳԼԵՄԵՆԳՈՍ, ՎԱՍՆ ԱՆՈՒՂ-
ՂԱՅ ԳՆԱՅԻՑ ՄԻՍԻՈՆԱՐԱՅ. ԵՒ ՎԱՍՆ ԱՆԻՐԱԻ ԻՐԱ-
ԻԱՄԲ ՎՐԳՈՎԵԼՈՑ ԶԱՆՄԵՂ ԳԱՌՆՆՆԵՆ ՀԱՅԱՍՏԱ-
ՆԵԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ :

« Ի գերապատիւ եւ ի գերասկզբնական պատ-
ճառէ յԱստուծոյ Հօրէ, եւ ի գերակատար եւ
ի գերաճնունդ նորին բնութենէ իսկակից եւ ան-
ժամանակ միաձին Բանէ. ի գերագանց եւ ի գերա-
լրական բոլորմանէ նորուն էութենէ ինքնագոր եւ
ամենագոր Հոգւոյն ճշմարտէ ընտրեալ եւ պա-
կեալ, բարգաւաճեալ եւ փառաւորեալ, եւ նոյն
ամենասուրբ Երրորդութեամբ պատասպարեալ եւ
նախախնամեալ, եւ նորին շնորհօքն ուռճացեալ,
հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանութեամբն զարգա-
ցեալ եւ շքեղացեալ, աստուածպետական փա-
ռաց հաղորդեալ՝ տիրելով ծովու եւ ցամաքի,
քաղաքաց եւ աւանաց, նեոաւորաց կղզեաց եւ
մերձաւորաց զաւառաց, յոգնապատիւ եւ գերա-
նոցալ պատուով մեծարեալ, պետականին ժա-
մանելոյ զահիղ Հոովմայ Տեսունդ Գլեմնեղոսի
երիցս երջանիկ եւ տիեզերական հայրապետիդ :

« Մեր նուաստ ծառայք Քրիստոսի, Տեր Աղեք-
սանդր ամենայն Հայոց կարողիկոս ի զահս լու-
սագարդ եւ Աստուածակշ Արքուոյս Էջմիածնի,
եւ որք ընդ ինեւ ժառանգաւորք սրբութեանն ուխ-
տի, եպիսկոպոսք, քահանայք, վարդապետք,
եւ ամենայն զղերք եկեղեցւոյ, ողջոյն սիրոյ եւ
սրբութեան մատուցանեմք վսեմախոն Արքու-
րեանդ, եւ որոց ընդ հովանեաւ քոյոցդ բեռց
եկեղեցականաց միանգամայն եւ աշխարհակա-
նաց խնդալ ի Տեր. ամեն :

« Եւ ընդ աստուածապարգեւ եւ քրիստոսանուէր
ողջունիս, ծանուցումն եւ յայտարարութիւն առ-
նեմք փառաւոր Տերութեանդ քո զի բեպեա եւ
մեք վերջացեալ զտանիմք ներ յայսմ ժամանակի
ի մարմնաւոր իշխանութենէ, սակայն զճերն տե-
սանելով եւ լսելով քաջատոնմութեանն գերապա-
տուութիւն, զուարճացեալ բերկրիմք ի սիրտ եւ
հոգի, եւ զոնութիւն անբաւ եւ բիւր օրհնութիւն
մատուցանեմք ամենաբազաւորին Քրիստոսի
Աստուծոյ մերոյ « Որով քազաւորք քազաւորեն,
հօրք գրեն զարդարութիւն » ըստ Իմաստնոյն
բանի. եւ խնդրեմք զի զնոյն միշտ ամենայն ժա-
մանակօք եւ պարագայիւք ամաց, խաղաղու-
րեամբ եւ անղրդուելի կենօք հաստատուն պա-
հնացէ մինչեւ ի կատար եւ ի սպառումն յախտե-

LETRE D'ALEXANDRE, CATHOLICOS D'ARMÉNIE, AU PATRIARCHE
DE ROME CLÉMENT (XI), AU SUJET DE LA CONDUITE BLAMABLE
DES MISSIONNAIRES QUI, PAR UNE INJUSTICE CRIANTE, JET-
TENT LE TROUBLE PARMİ LES AGNEAUX INNOCENTS DE LA SAINTE
ÉGLISE D'ARMÉNIE.

« Elu et couronné, favorisé et glorifié par Dieu
le Père, source primitive de tout principe; par le
Verbe unique, engendré de lui avant tous les temps
et parfaitement consubstantiel au Père; et par l'Es-
prit de vérité, esprit parfait, tout-puissant, procé-
dant de l'essence du Père; soutenu et protégé par la
Très-Sainte Trinité, orné de sa grâce; jouissant du
pouvoir spirituel et temporel, participant à la gloire
de l'Être-Suprême, dominant sur mer et sur terre,
ayant puissance sur des villes et des bourgades, sur
des îles lointaines et sur des provinces rapprochées,
honoré partout de toute sorte d'hommages, élevé
au grand siège de Rome, Monseigneur Clément,
bienheureux et universel patriarche;

« Nous, humbles serviteurs de Jésus-Christ, dom
Alexandre, catholicos de tous les Arméniens, rési-
dant au lieu de notre siège d'Edchmiadzine, orné de
lumières et honoré de la descente du Verbe divin,
et ceux qui sont sous ma juridiction, membres dé-
voués de la sainte Eglise, évêques, prêtres, docteurs
et tout le clergé; nous offrons à Votre Eminente
Sainteté le salut de charité et de sainteté, et nous
souhaitons de la joie en Notre-Seigneur à tous les
ecclésiastiques et séculiers qui se trouvent à l'ombre
de votre protection. Amen.

« Après cette salutation provenant de Jésus-
Christ comme un don de sa divinité, nous déclara-
rons à Votre Glorieuse Seigneurie que, quoique dé-
pourvus maintenant du pouvoir temporel, nous nous
réjouissons d'âme et de cœur à la vue et par la re-
nommée de votre noble splendeur, et nous rendons
grâces incessantes et mille bénédictions au Christ,
Souverain de l'univers, Notre Dieu, « par lequel les
« rois règnent et les puissants décident la justice »,
suivant l'expression du sage (roi Salomon). Nous sou-
haitons qu'il vous conserve cette gloire dans tous les
temps et dans une suite de plusieurs années, en paix
et en santé inébranlable jusqu'à la fin de ce siècle,
pour la gloire de sa Divinité, ainsi que pour la joie
et pour l'honneur de tous les chrétiens. Amen.

Նիս այսորիկ, ի փառս եւ ի գովեստ աստուածութեան իւրոյ, յուրախութիւն, եւ ի պարծանս ամենայն քրիստոնէից . ամեն :

« Եւ արդ արտաբերեմք եւ զայս առաջի գերիշխանական Մեծութեան ձերոյ, զի ի բնուստ անտուստ ե սովորութիւն նախագահութեան գերագունութեանցդ, վարդապետս եւ քարոզս առաքել ի չորեքձագեան տիեզերս, որպէս յոյժ անգամ տեսաք եւ տեսանեմք իսկ աչօք մերովք, իբր զի քարոզեսցեն՝ զՔրիստոս Աստուած հաւատայ եւ խոստովանել, եւ նովաւ գտանել զփրկութիւն հոգւոյ եւ հասանել բողոքեան մեղաց, ըստ սրբազան առաքելոյն Պողոսի, որ սսէ « Սրտիւ հաւատայ յարդարութիւն, եւ բերանով խոստովանել ի փրկութիւն : »

« Քանզի ոչ յուստեքէ հաստատեալ է աւանդութիւնս այս, երէ ոչ ի նոյն Ամենատեառնէն ի Քրիստոսէ Աստուծոյ, որ ի ժամանակս փրկագործ տնօրէնութեանն եւ փառաւոր յարութեանն պատուիրեաց աշակերտաց իւրոց ասելով . « Երբայք յաշխարհ ամենայն, եւ քարոզեցէք . որ հաւատայ եւ մկրտեսցի՝ կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ՝ դատապարտեսցի : »

« Որ եւ այսու եղեալ պայմանաւ կրկին նշանս կնքեալ տեսանեմք ի բարերար Փրկչէն մերմէ, հաւատ եւ մկրտութիւն, ընդ որս եւ կան պարունակեալ ամենայն աւանդութիւնք Եկեղեցւոյ . որովք յայտնի ծանուցանի բոլոր խորհրդածութիւնք քրիստոնէից :

« Քանզի զինչ է հաւատ, երէ ոչ յուսացելոց իրաց հաստատութիւն, եւ յանդիմանութիւն որոց ոչն երեւին, ըստ Առաքելոյն . ըստ որոյ կանոնի պարտիմք հաւատայ ի միութիւն ամենագոր եւ ամենակարող բնութեանն Աստուածութեան, եւ փառաւորել գերիս անձինս կատարեալս եւ յատկացեալս, Հայր եւ Որդի եւ սուրբ Հոգի :

« Հայր անձին, եւ ոչ յումեքէ, եւ Որդի ծնունդ հայրական՝ որպէս բան ի մտաց, եւ Սուրբ Հոգի բղխումն ի Հօրէ, անքննելի եւ անիմանալի . որոյ ոչ մեծութիւն եւ ոչ նուաստութիւն, այլ զուգափառ եւ համապատիւ, համակամ, համիշխան, համակար, համագործ եւ համագոր, անհատ եւ անորոշ, անբաժանելի, վերացեալ բարձրացեալ ժամանակաց եւ յախտնից, անվախճան եւ անսահման քաղաւորութիւնն օրհնեալ յախտեանս, ամեն :

« Հաւատամք եւ ընդ նմին զմին երկից անձնաւոր

« Que Votre Sublime Grandeur nous permette de lui soumettre, en outre, que nous reconnaissons à votre suprématie l'usage antique et primitif d'envoyer des docteurs et des prédicateurs dans les quatre parties de l'univers, ainsi que nous l'avons souvent vu et le voyons de nos yeux, afin d'enseigner comment on doit croire en Jésus-Christ et le proclamer Dieu, afin d'arriver par Lui au salut de l'âme, et pour obtenir le pardon des péchés, selon ces paroles de l'apôtre saint Paul : « Croire de cœur à la justice, et de bouche professer le salut. »

« Cette tradition n'est établie que par Notre-Seigneur et Dieu Jésus-Christ, qui, pendant le temps de sa prédication salutaire et de sa glorieuse résurrection, ordonna à ses disciples d'aller par le monde entier et de prêcher : « Celui qui croira, dit-il, et sera baptisé sera sauvé, et celui qui ne croira pas sera condamné. »

« Nous croyons par ces paroles que Notre Sauveur a établi deux signes : la foi et le baptême, dans lesquels sont renfermées toutes les traditions de l'Eglise, constituant les mystères du Christianisme.

« Car qu'est-ce que la foi, sinon la confirmation de tout ce qu'on espère, et la représentation des choses qu'on ne voit point, suivant l'apôtre ? Nous devons, par conséquent, croire à l'unité de la toute-puissante nature de la Divinité, et la glorifier dans les trois personnes, parfaite et distincte : le Père, le Fils et le Saint-Esprit.

« Le Père n'est pas engendré et ne provient point de qui que ce soit : le Fils est engendré du Père, comme le Verbe émane de l'intelligence, et le Saint-Esprit procède du Père d'une manière inscrutable et ineffable. Il n'y a entre eux ni supériorité, ni infériorité : ils ont même honneur, même volonté, même autorité, même puissance, même opération, même action ; ils sont indivisibles et inséparables, antérieurs à tous les temps et à tous les siècles : que leur royaume sans fin et sans limites soit béni dans tous les siècles. Amen.

« Nous croyons aussi à l'une des trois personnes,

բուրեանց գեանն եւ զՈրդին ծնեալ ի Հօրէ նախ քան զյախտեանս, անախտարար եւ անժամանակապէս, ոչ յետոյ եւ ոչ կրտսեր, այլ ի յախտեանկան Հօրէ յախտեանկան Որդի, յանժամանակ ծնողէ՝ անժամանակ ծնունդ հանգունատիպ եւ հաւասար ամենայնիւ . քանզի ոչ էր Հայր երբեմն՝ որ ոչ էր Որդի, այլ որպէս միշտ Հայրն Հայր՝ եւ Որդին Որդի :

« Եոյնն ի վախճան յախտենիցս ծնաւ մարմնով ի սրբոյ Կուսէն Մարիամայ, Աստուած կատարեալ, եւ եոյն ինքն եւ մարդ կատարեալ հոգւով եւ մտօք, անորոշելի մարդկութեամբ եւ անպակաս աստուածութեամբ . եղև մարդ՝ առեալ ի կնոջէ, եւ եմուտ ընդ օրինօք ըստ առաքելոյն . յանձն էառ զամենայն կիրս մարդկային որ ինչ ի բնութիւնս էր՝ բաց ի մեղաց . ոչ ծառայելով իբրև զմեզ կրիցն բնականաց, այլ կիրք բնութեան ծառայէ նմա իբրև Աստուծոյ . յաղագս որոյ եւ հաղորդիւր կամաւորացն, եւ ակամայքն խոյս տուեալ վախճէին ի նմանէ զարհուրեալք իբրև յԱստուծոյ :

« Եւ յետ ամաց երեսնից զայի Յորդանան, մկրալ ի Յովնանէ եւ վկայի յԱստուծոյ Հօրէ Որդի սիրելի կուսածին մարմնովն, եւ սուրբ Հօգին աղաւակերպ իջանէ, յայտնեալ զփառս Էակցին . որով եւ վարի յանապատ փորձիլ ի սատանայէ, եւ յաղթէ նմա մարմնովն աղամային :

« Եւ եոյն ժամայն ժողովէ զաշակերտսն, առնէ նշանս եւ զօրութիւնս բազումս, հրաշս եւ զարմանայիս յոյովս . ուստի եւ ի վախճանի՝ կամաւորութեամբ զայ ի շարքարանս, եւ յանձն առնու զման խաչի, եւ մարդապէս մեռանի ի վերայ նորս, եւ յառնէ փառօք յաւուր երբորդի . եւ երեսի աշակերտացն պէսպէս արուեստիւք յաւուրս քառասուն՝ հաղորդելով ընդ նոսա հացիւ . եւ յետ այնորիկ յանդիման աշակերտացն ինքնիշխան զօրութեամբ համբառեալ յերկինս նովին մարմնովն որովձնաւ, խաչեցաւ, մեռաւ եւ յարեաւ, եւ նստաւ ընդ աջմէ Հօր ըստ կանխասացութեանն Գարի . որ եւ զայոց է ի դատել զկենդանիս եւ զմեռեալս, որում հաւատացեալ սպասեմք, եւ ակն ունիմք յարութեանն եւ դատաստանի, եւ հատուցման զործոց :

« Ընդ նմին խոստովանիմք զմայրն Յիսուսի

le Verbe, le Fils engendré du Père avant tous les siècles, en dehors de toute passion et de toute mesure de temps, non postérieur ni inférieur au Père ; mais Fils éternel du Père éternel, né avant tous les temps du Père, qui n'a pas de temps ; parfaitement égal et semblable au Père : car il n'y eut point un temps où le Père existait et le Fils n'existait pas ; mais, de même que le Père a toujours été Père, le Fils a toujours été Fils.

« C'est lui-même qui, *vers la fin des siècles*, naquit en prenant un corps dans le sein de la Sainte-Vierge Marie, Dieu parfait, et en même temps homme parfait avec âme et intelligence, humanité inséparable et divinité complète ; devint homme en naissant d'une femme et se soumit à la loi, ainsi que le dit l'apôtre. Il accepta toutes les conditions de notre nature humaine, excepté le péché ; il ne subit pas comme nous la servitude des passions de l'humanité, mais les passions de la nature lui étaient assujetties comme à un Dieu. C'est ainsi qu'il partageait tout ce qu'il y a de volontaire, tandis que les passions involontaires le respectaient comme Dieu et fuyaient loin de lui.

« A l'âge de trente ans, il se rendit au Jourdain, se fit baptiser par Jean, reçut de Dieu le Père le témoignage qu'il le reconnaissait comme son Fils chéri revêtu d'un corps virginal ; et le Saint-Esprit descendit sous la forme d'une colombe pour manifester la gloire du Verbe, son consubstantiel. Il fut conduit par le même Esprit dans le désert pour être tenté par Satan, qu'il vainquit avec le corps adamique.

« Ensuite il réunit ses disciples, opéra des prodiges et des miracles surprenants et nombreux ; et, à la fin, il se soumit spontanément aux souffrances, accepta la mort de la croix, mourut sur elle comme homme ; puis il ressuscita glorieusement le troisième jour, apparut à ses disciples, en opérant plusieurs miracles, pendant quarante jours, partageant le pain avec eux. Ensuite, en présence de ses disciples, il s'éleva au ciel par sa propre puissance, avec le même corps dans lequel il était né, avait été crucifié, était mort et ressuscité, et s'assit à la droite du Père, selon la prédiction de David. Il doit revenir pour juger les vivants et les morts. Ainsi, nous l'attendons avec foi, et nous espérons en la résurrection, le jugement et la rétribution suivant les œuvres.

« Nous reconnaissons en même temps la Mère

Աստուածածին, որպէս եւ զԱստուածն ճննայ, եւ զնոյն ի խաչ ելեալ ըստ Գրիգորի Աստուածարանին, որ ասէ յԱռ որս գիրսն. « Երէ ոք զՄարիամ Աստուածածին ոչ իմանայցէ, հետի է յաստուածութենէն. եւ երէ ոք խաչելոյն երկիր ոչ պագանիցէ՝ նգովեալ եղիցի : »

« Հաւատամք եւ ի Հոգին սուրբ Աստուած կատարեալ՝ առնելով բղխումն մշտնջենաւոր առ ի Հօրէ. որ խօսեցաւ յօրէնս եւ ի մարգարես եւ յառաքեալսն. եւ էջ ի Յորդանան գետ, եւ ի սուրբ վերնատունն. Հոգի պետութեան, Հոգի ազատութեան, Հոգի բերանոյ Աստուծոյ, ի նորուն էութենէ Հօր եւ Որդոյ. ոչ արարած, ոչ ծառայ, եւ ոչ հրամանատու, այլ հրամանատու. մի գործ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ. որպէս եւ ասաց Փրկիչն աշխարհաց, քէ ես, եւ Հայր, եւ Հոգին ճշմարտութեան՝ որ ի Հօրէ ելանէ եւ ոչ բաժանի, բղխի եւ ոչ սպառի. եւ ինքն է Աստուած ինկեալ տիրապէս ամեն յամենայնի :

« Հաւատամք եւ զհամաշխարհական կարողիկէ Եկեղեցի սուրբ, հաստատեալ ի վերայ հիման առաքելոց եւ մարգարէից եւ վարդապետաց, ըստ Պողոսի, « Զորս եղ Աստուած յեկեղեցւոջ այս են. նախ՝ զառաքեալս, երկրորդ՝ զմարգարես, երրորդ՝ զվարդապետս. » եւ զի լուսաւոր բանիք Աստուծոյ հաստատեալ մնայ սուրբ Եկեղեցի անղրդուելի եւ անսասանելի յաւիտեանս յաւիտենից :

« Եւ զի կառուցեալ է սա ի վիմէն կենդանութեան, որ է ինքն Քրիստոս Աստուած, ըստ Սողոմոնի, քէ « Իմաստութիւն շինեաց իւր տուն եւ կանգնեաց սիւնս եօրն. » այս ինքն սուրբ Եկեղեցի, եւ խորհուրդք եօրն աւանդեալք ի նմա .

« Նախ՝ զմկրտութիւն. Բ, զպրոշմ. Գ, զապաշխարութիւն. Դ, զհաղորդութիւն. Ե, կարգ քահանայութեան. Զ, պսակն. Է, օծումն վերջին. զոր առնեմք առանց յաւելուածոյ եւ պակասութեան :

« Քանզի մկրտութիւնն է սկզբնական՝ եւ ներածութիւն առ Աստուծոյ ընտանութիւն, եւ յերկնային ժառանգութիւն, բարց որոյ ոչ ոք մտանէ յարքայութիւնն երկնից ըստ տերունեան վճռոյն :

« Եւ դրոշմն՝ որ է կնիք լուսաւոր՝ մկրտութեանն եւ քրիստոսական հաւատոյն, եւ տարանջատող յանհաւատից, որ անէ գնեղ Քրիստոսեալս եւ

de Jésus comme Mère de Dieu, de même que nous reconnaissons pour Dieu Celui qui naquit d'elle et fut crucifié, d'après ce que dit saint Grégoire de Nazianze dans son *Traité sur l'Incarnation* : « Celui qui « ne reconnaît pas Marie Mère de Dieu est loin de « la Divinité; et si quelqu'un n'adore pas le Crucifié, qu'il soit anathème. »

« Nous croyons aussi au Saint-Esprit, Dieu parfait, procédant éternellement du Père, qui a parlé dans la loi, et par les prophètes et par les apôtres, et qui descendit au Jourdain et au saint Cénacle. Esprit d'autorité et de liberté, Esprit de la bouche de Dieu, consubstantiel au Père et au Fils; non créature, non serviteur, ni recevant des ordres, mais en donnant, au contraire; le Père, le Fils et le Saint-Esprit n'ayant qu'une même opération, ainsi que l'a dit le Sauveur du monde : « Moi et le Père « et l'Esprit de vérité procédant du Père »; il ne s'en sépare pas; il en procède (coule) et ne tarit pas : il est lui-même Dieu béni en tout et partout.

« Nous croyons aussi à la sainte Eglise universelle catholique, édiflée sur le fondement des apôtres, des prophètes et des docteurs, d'après ce que dit saint Paul : « Ceux qui sont placés par le Seigneur « dans l'Eglise sont premièrement les apôtres, ensuite les prophètes, troisièmement les docteurs. » (Nous croyons aussi) qu'en vertu des paroles lumineuses de Dieu, la Sainte Eglise reste inébranlable et invincible dans les siècles des siècles.

« Car elle est bâtie sur la pierre vivifiante, c'est-à-dire sur Jésus-Christ lui-même, suivant ce que dit Salomon : « La sagesse s'est construite une maison soutenue par sept colonnes », ce qui signifie la sainte Eglise et les sept sacrements qui y sont déposés :

« 1° Le baptême, 2° la confirmation, 3° la pénitence, 4° la communion, 5° l'ordre, 6° le mariage, 7° l'extrême-onction; et nous les administrons sans rien y ajouter, ni en retrancher.

« Le baptême en est le principal et comme une introduction à la familiarité de Dieu et à l'héritage céleste : sans le baptême, personne ne sera admis dans le royaume des cieux, selon la sentence du Seigneur.

« La confirmation est le sceau lumineux du baptême et de la foi du Christ, par lequel nous nous distinguons des infidèles et nous redevenons chré-

Քրիստոսունոյս, խաչանիշ կնքովն՝ որով երեւիմք անաոր սատանայի եւ հրեշտակաց նորա :

« Ապաշխարութիւն հանդերձ խոստովանութեամբ տայ մեզ յոյս բողոքեան, որով գտանեմք զփրկութիւն հոգւոյ եւ արձակումն ի կապանաց մեղաց. ըստ Տեառն բանի քե « Զոր արձակեք՝ եղիցի արձակեալ յերկինս. » եւ դարձեալ, « Երէ ումեք բողոցուք զմեղս, բողեալ լիցի նոցա : » եւ դարձեալ, « Ապաշխարեցէք, զի մերձեալ է արքայութիւնն երկնից : »

« Նաեւ հաղորդութիւն մարմնոյ եւ արեան Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի առնէ զմեզ հաղորդս աստուածութեան իւրոյ, ըստ ասացելոյն քե « Ամենայն որ ուտէ զմարմին իմ, եւ ըմպէ զարիւն իմ, եւ յիս բնակեցցի եւ ես ի նմա : » եւ դարձեալ, « Որպէս առաքեաց զիս կենդանին Հայր, եւ ես կենդանի եմ վասն Հոր. եւ որ ուտեն զիս՝ եւ սա կեցցէ վասն իմ : » եւ մեր այսու յուսով ճաշակեմք զմարմին եւ զարիւն Որդւոյն Աստուծոյ :

« Այլ եւ կարգս քանանայութեան ընկալաք ի Քրիստոսէ եւ յառաքելոց, եւ ունիմք ամենայն ճշմարտութեամբ. զի ձեռն եղ ի վերայ զլիսոց նոցա եւ օրհնեաց զնոսա. որով եղեն կատարեալք եւ կատարելագործք ըստ սրբոյն Գիորնեսիոսի քե « Պարտիմք նախ մաքրիլ՝ եւ մաքրել, լուսաւորիլ՝ եւ լուսաւորել. կատարելագործիլ՝ եւ կատարելագործել, որպէս աւանդեցաւ յառաքելոց սրբոց. » գոր եւ ունիմք անշեղատկս՝ եւ անսայքաք ընթանամք ընդ շախոս նոցա. նախ առնուլն զձեռնադրութիւն, եւ ապա տալ այլոց. յառաջ կատարելագործիլ, եւ ապա կատարելագործել, որպէս եւ է իսկ ճշմարիտ եւ հաստատուն :

« Եւ պսակն է խորհուրդ մեծ եւ պանծալի ըստ Պողոսի, « Խորհուրդս այս մեծ է, բայց եւ ասեմ ի Քրիստոս եւ յեկեղեցի » : եւ քե « Պատուական է ամուսնութիւն, եւ սուրբ են անկողինք. » եւ քե « Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեցցէ : » Բանգի սա է պատուական զուգաւորութիւն, առանց որոյ շուն կոչին որ ընդ այլում զուգին :

« Եւ օծումն վերջին, որ զօրացուցանէ զմեզ մտա-

liens, possesseurs du Christ par le sceau en forme de croix, qui nous rend redoutables à Satan et à ses anges.

« La pénitence, avec la confession, nous donne l'espérance du pardon; c'est par elle que nous obtenons le salut de nos âmes et la délivrance des liens du péché, suivant les paroles du Seigneur: « Celui que vous déliez sur la terre sera délié dans les cieux »; et ailleurs: « Si vous remettez à quelqu'un les péchés, ils lui seront remis »; et encore: « Faites pénitence, car le royaume des cieux est proche. »

« La communion du corps et du sang de Notre-Seigneur Jésus-Christ nous fait participer à sa divinité, selon ce qu'il a dit: « Quiconque mange mon corps et boit mon sang demeurera en moi, et moi je demeurerai en lui »; et ailleurs: « De même que le Père vivant m'a envoyé, moi aussi je vis par le Père; et celui qui me mange vivra aussi par moi-même. » C'est avec cette espérance que nous participons au corps et au sang du Fils de Dieu.

« Nous avons reçu aussi de Jésus-Christ et de ses apôtres l'ordre sacerdotal, et nous le conservons fidèlement. Car il leur imposa les mains et les bénit; ils devinrent par là consommés et consommateurs, selon l'expression de saint Denis, disant que nous devons d'abord nous purifier et ensuite purifier les autres; nous éclairer nous-mêmes et éclairer les autres; nous consommer d'abord et consommer les autres, ainsi que les saints apôtres nous l'ont recommandé. Nous conservons donc cette tradition sans nous en écarter jamais, et nous suivons leurs sentiers en recevant d'abord l'ordre par l'imposition des mains, et en le donnant ensuite aux autres; en cherchant à nous sanctifier d'abord, et ensuite à sanctifier les autres, ainsi que demande constamment la vérité.

« Le mariage est un sacrement sublime et magnifique, suivant saint Paul, qui dit: « C'est un grand mystère, et je l'applique au Christ et à l'Eglise »; et ailleurs: « Le mariage est honorable et la couche nuptiale est sainte »; et ailleurs: « Ceux que Dieu réunit, que personne ne les sépare. » Et, sans cette union honorable, tous ceux qui en contractent une autre sont considérés comme adultères.

« Enfin l'extrême-onction nous donne la force

նեղ ի հանդես ընդդէմ աշխարհակալին խաւարիս, առ ի ըմբշամարտիլ ընդդէմ գոռոզին, եւ առնուլ զպսակն յաղբանակի. աւանդեալ մեզի սրբոց առաքելոց՝ ըստ աւետարանական վարդապետութեան, թէ « Յծանէին զբազում հիւանդս. » ուստի նոյն իւղ օրհնութեան կատարի յեկեղեցի Հայաստանեաց ամենայն, եւ օծանին ամենայն հիւանդացեալք հոգւով եւ մարմնով. որով եւ ունիմք յոյս առողջութեան հոգւոյ եւ մարմնոյ՝ եւ փարատումն ամենայն ակտից :

« Են եւ այլ յոգունք աւանդութիւնք մասնաւորք՝ կարգեալ յեկեղեցի մեր, երբ ի տօնս տերունականս եւ սրբոցն Աստուծոյ, եւ թէ ի պահս, եւ յաղօթս, ի տքնութիւնս զիշերայինս հսկման, եւ թէ յարարողութիւնս ժամատեղեաց եւ կարգաւորութիւնս, զորս բողաք՝ զի մի լիցի ձանձրութիւն ընթերցողաց. եւ մանաւանդ զրեալքս ոչ ըստ բոլորին եւ ոչ ըստ պատշաճի գրեցաւ, այլ ըստ մասին սակաւակի բանիք, բողոյով դատաստանի ձերդ գերակատար իմաստութեան ջափել մասամբս զբոլորն. զորս եւ ի Հայս հաւատացեալ մկրտիմք, եւ ակնունիմք Հոգւոյն մկրտութեան եւ մերոյին փրկութեան ըստ անսուտ խոստմանն Տեառն թէ « Որ հաւատայ եւ մկրտի, կեցցե : »

« Գարձեալ ի կարգ անդր ի վեր եյանելով ասեմք, թէ որովհետեւ ունիմք մեք հաւատ եւ մկրտութիւն, քարոզքն այնոքիկ նախասացեալք ոչ պարտին աշխատ լինել առ մեզ, այլ առաւել առ այնոսիկ՝ որք ոչ կարդան զանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ ոչ խոստովանին զնա Աստուած, եւ ոչ զանօրէնութիւնս նորա ամենայն, եւ ոչ ունին զքրիստոնէական կնիք յանձինս իւրեանց, եւ ոչ ճանաչեն զխորհուրդս եկեղեցւոյ, եւ ոչ ընդունին զաստուածաշունչ զիրս հին եւ նոր կտակարանաց. եւ ոչ զիտեն զանուն առաքելոց եւ մարգարեից եւ վարդապետաց, եւ ծիծաղին ի վերայանհաս խորհրդոց՝ քրիստոնէիցս, եւ զառանցանս վարկանեն զպաշտելի դաւանութիւնս քրիստոնէից որ առ ամենասուրբ Երրորդութիւնն, եւ ի տնօրէնութիւնս միաձնի Որդւոյն, եւ ի սուրբ Կոյսն Մարիամ Աստուածածինն, եւ ի պարձանս քրիստոնէից՝ ի սուրբ ի կենսարեր եւ յամենագոր խաչն, եւ ի պատկերս տերունականս եւ ամենայն սրբոց, զորս *փոթս* համարին՝ աւաղելով զքրիստոնէայս իրրեւ զմոլորեայս :

« Նորա զայս ամենայն տեսանելով եւ լսելով ոչ

de lutter contre le conquérant des ténèbres, le tyran des âmes, et d'obtenir la couronne de la victoire. Ce sacrement nous est transmis par les saints apôtres, suivant le récit de l'Évangile : « Ils oignaient « plusieurs malades. » La même huile est préparée dans l'Église arménienne, et tous les malades d'âme et de corps reçoivent cette onction : nous espérons par là obtenir la santé spirituelle et corporelle, et la destruction de tous les vices.

« Il existe encore dans notre Église d'autres traditions particulières, relatives aux fêtes dominicales et à celles des saints, aux jeûnes et aux prières, aux veilles, aux cérémonies des églises et à la discipline ; traditions que nous avons omises pour éviter de fatiguer ceux qui nous liront ; et même ce que nous venons d'écrire n'est ni complet, ni convenablement rédigé ; ce n'est qu'un sommaire très-abrégé. Nous laissons à l'appréciation de votre haute sagesse d'induire, par le peu que nous lui avons dit, tout ce que nous croyons en Arménie, en recevant le baptême, et en espérant que l'Esprit du baptême nous sera donné, et que nous atteindrons le salut d'après la parole indubitable de Notre-Seigneur, qui dit : « Celui qui croit et se fait baptiser « sera sauvé. »

« Nous revenons donc sur ce que nous avons déjà dit : puisque nous possédons la foi et le baptême, les prédicateurs dont nous avons fait mention ne sont pas obligés de travailler chez nous, mais plutôt chez ceux qui n'invoquent pas le nom de Notre-Seigneur Jésus-Christ, et ne reconnaissent point sa divinité, ni le mystère de son Incarnation ; qui n'admettent aucun des sacrements de l'Église, et ne croient point aux livres saints de l'Ancien et du Nouveau-Testament, et ignorent les noms des apôtres, des prophètes et des docteurs, et raillent les ineffables mystères du christianisme, et prennent pour des rêves notre vénérable croyance en la sainte Trinité, l'Incarnation, la Sainte-Vierge Marie, Mère de Dieu, la sainte, vivifiante et toute-puissante Croix, qui est la gloire de tous les chrétiens, et les images de tous les saints, qu'ils prennent pour des *pout* (idoles), en nous plaignant comme des égarés.

« Ces prédicateurs, tout en voyant et entendant

ինչ համարին, և ոչ ցաւ է նոցա. այլ անփոյր առնելով գնոսա՝ գմեօք շրջապատեալ պաշարեն, յարկանել ի մեջ քրիստոնէիցս աղմուկ խռովութեան. և փոխանակ շինութեան և հաստատութեան արկանեն յոյով զայրակոյրքինս, ասելով միշտ յականջս անկատարից և անխորհուրդ արանց՝ բէ ոչ է պատարագն ձեր պատարագ, և մկրտութիւնն մկրտութիւն, նոյնպէս և խոստովանութիւն ապաշխարութեանն և այլ խորհուրդք: Յորոց բանից նեցուկ առեալ բուլամորքք, յողորդք և անհաստատունք, ելանեն ի հաւատոց, և այլ բազումս առնեն անկարգութիւնս ընդդէմ կանոնաց, լուծանելով զպանս, և գործին բազում զանազան ջարխս՝ զորս ոչ կարեմք արկանել ընդ գրով, ասելով բէ որովհետեւ սուտ է կրօնքս քրիստոնէից, որպէս և նոքա առնեն, արասցեն զինչ և հաճեսցին սիրտք ձեր. որով հայնոյի անունն Աստուծոյ և վարդապետութիւնն ի մեջ հերանտօսաց: Ահա այս պտուղ նոցին արդեանցն:

« Եւ զի ստուգագոյն ասասցուք, մեք որ բնակեալ եմք ի միջի այսպիսի ազգաց՝ որք ոչ հաւատան զՔրիստոս Աստուած, և զպաշտօնեայն Քրիստոսի, ոչինչ խիք զգուեցուցանեն զմեզ կամ տառապեցուցանեն. այլ մանաւանդ կան ընդ մեզ խաղաղութեամբ և սիրով. յաւետ և ս զի յոյով անգամ ընդդիմարանեմք ընդ նոսա, և վիճեմք յազգս աստուածութեանն Քրիստոսի և օրինաց նորա, լինիմք ջատագով քրիստոնէական կրօնիցքս. ոչ ըմբոստանան մեզ, այլ միամտութեամբ ակն ածեն զմեօք: Առ որոյ բազաւորի իշխանութեամբն մակաղութիւն բազաւորութեանն իւրոյ. որոյ վասն և մեք աղօթս ձիգս և յաւերժս մատուցանեմք ըստ խրատու մեծին Պօղոսի, զի այնպէս հանդարտութեամբ վարեմք զկեանս՝ որպէս և ի յաւերժս բազաւորացն մերոց, մինչ իշխանութիւն մեր էր: Եւ սա այլազգ է, և ոչ պաշտօնեայ քրիստոնէութեանն հաւատոյ խորհրդոց, այսպէս զբալով զբայ և նախախնամեալ պահպանէ բարց զգուանաց:

« Իսկ առ մեզ եկեալ պատրիկքն՝ ոչ այսպէս. այլ ներհակութեամբ վարին ընդ մեզ խոջընդակ լինելով. և յորժամ ներհակիմք անկարգ արարմանց նոցին, զուր և ունայն բանիւք ամբաստան լինին առ մեծութիւն ձեր. և անփորձ գոյով նոցին՝

ces choses, n'en tiennent aucun compte et ne s'en soucient guère; ils les abandonnent donc, et viennent nous assiéger et nous tourmenter nous-mêmes. Ils jettent parmi nos fidèles chrétiens le trouble et la confusion; et, loin de leur apporter des sujets d'édification et d'encouragement, ils se rendent coupables de beaucoup de scandale, en répétant à des hommes sans instruction et sans réflexion que leur messe n'est pas une messe, ni leur baptême un baptême. Ils traitent de la même manière le sacrement de la pénitence et les autres sacrements. Il en résulte que des hommes relâchés, mobiles et inconstants perdent la foi et commettent une foule de désordres et d'actes contraires aux canons en n'observant point les jeûnes; qu'ils se rendent coupables d'une foule de maux que nous ne pouvons pas mettre par écrit. Les nôtres se disent, par exemple: Puisque la religion chrétienne que nous avons est fautive, d'après l'assertion de ces missionnaires, il nous est permis de faire tout ce que bon nous semble. C'est ainsi que ces missionnaires sont cause que le nom et la doctrine de Dieu sont blasphémés parmi les païens: tel est le fruit de leurs travaux.

« Pour nous étendre davantage sur ce point, nous dirons encore que nous demeurons parmi des peuples qui ne croient pas à la divinité de Jésus-Christ, ni à ses ministres; cependant ils ne nous tourmentent et ne nous vexent point. Ils se conduisent avec nous paisiblement et affectueusement; et, quoique nous discussions très-souvent avec eux et que nous les contredisions en leur prouvant la divinité de Jésus-Christ et de ses lois, et que nous défendions le christianisme, ils ne s'en irritent pas; au contraire, ils nous en témoignent du respect. Nous vivons en paix sous la domination de leurs souverains, et nous adressons même à Dieu des prières continues pour eux, suivant le précepte du grand Apôtre. De sorte que nous jouissons d'une vie aussi tranquille que du temps de nos rois, lorsque le pouvoir était entre nos mains. Celui-ci, tout païen qu'il est, et incrédule aux doctrines de la religion chrétienne, nous montre une grande charité et veille sur nous avec sollicitude, sans jamais nous inquiéter.

« Mais les missionnaires qui nous arrivent sont loin de se conduire ainsi: ils nous font une opposition acharnée, et, lorsque nous désapprouvons leur conduite arbitraire, ils nous accusent devant Votre Sainteté par des assertions mal fondées; et vous,

հաւատայք. քանզի ի մեշ այլասեռից զՀայք հեր-
ձուածող եւ հերետիկոս անուանեն :

« Արդ ըստ վերոյգրեալ դաւանութեանցն՝ երկ
մեծապատուութիւն քո զՀայք հերետիկոս դատա-
պարտես, եղիցի կամք քո Վեհափառութեանդ
օրհնեալ : Իսկ երկ ոչ, խնդրեմք յամենապատիւ
հօրեղ, որ այսպիսեացն սաստ սպառնալեաց գրես,
որ դադարին յայսպիսի ռիսակալութենէ :

« Եւ զի սրբազան անուան Տեառնդ ոչ է վայե-
լուջ այսպիսի իրակութիւնս, երկ վասն յուսոյ եւ
սիրոյն Քրիստոսի այդ շնորհք մեզ առնիցես
ըստ հայրախնամ գրոյդ, եոցա բուզքն առաքեա
լի ձեռս մեր. եւ ընկալեալ մեր իբրեւ զաստուա-
ծատուր պատգամ Մովսիսի՝ ցուցցուք պատրեաց,
բերես սակաւ մի կասեցին յատելութենէ քրիս-
տոնէիցս, եւ տերդ մեր ընկալցիս վարձս ի վարձա-
տուողէն բոյորեցունց :

« Նա եւս շնորհել մաղքեմ եկեղեցի Հայոց՝ որ
ի Վենետիկ. քանզի ողորմելի ազգս Հայոց որ
անդր, են առանց հաղորդութեան եւ ամենայն
խորհրդոց :

« Դարձեալ որովհետեւ յաջողութեամբն Սատու-
ծոյ՝ միջնորդն խաղաղութեան եւ սիրոյ՝ բարե-
պաշտ եւ աստուածատէր առաքելդ ի մեծու-
քենեղ Իսրայել անուամբ, դեսպանս ի սուրբ
եւ ի Քրիստոսսաեջ արոոս, պատշաճ վարկաք
կրկնակի գրել զնամակս եւ ծանուցանել սուրբ
Հօրդ զաղէտս տարակուսանաց մերոց. զի բերես
զտոյք ի Սրբութենեդ եւ ի փառաւոր մեծութենեդ
սփոփանս մխիթարութեանց վտանգեալ սրտից
մերոց :

« Եւ ոչ այսչափ միայն զորս դրոշմեցաք ի բար-
տիզի, այլ եւ բանք յուրք եւ խորհուրդք բա-
զումք, զոր բերանոյ բանիս պատմելոց է դես-
պանս մեր փառաւոր տերութեան քո :

« Եւ պետական գլուխդ, եւ հասարակաց քրիս-
տոնէից անվախ ակոյեանդ, եւ անշիջանելի ջահդ
կարողիկէ առաքելական սուրբ եկեղեցւոյ, կաց-

n'étant pas au courant de la question, leur prêtez
attention, parce qu'ils sont habitués d'appeler les
Arméniens schismatiques et hérétiques, parmi les
nations étrangères.

« Or si, en lisant la profession de foi que nous
avons exposée ci-dessus, Votre Grandeur con-
damne les Arméniens comme hérétiques, que
sa volonté soit bénie; dans le cas contraire, nous
vous supplions, Très-Vénérable Père, de vouloir
bien adresser à ces gens-là des reproches et des me-
naces, afin qu'ils cessent cette conduite de haine
et d'opposition.

« Si Votre Sainteté, en reconnaissant que les ac-
tes de ces missionnaires ne font pas honneur à
votre nom, se décide à nous faire cette grâce par
l'espérance et l'amour de Jésus-Christ, conformé-
ment à votre sollicitude paternelle, veuillez bien
nous expédier à nous-même la lettre que vous leur
adresserez. Nous l'accepterons comme un oracle
transmis par le Seigneur à Moïse, et nous la ferons
voir à ces missionnaires; peut-être ils se désisteront
un peu de leur animosité contre nous; et vous, no-
tre Seigneur, vous en recevrez la récompense de
Celui qui est le dispensateur des biens à tous.

« Je vous prie, en outre, de vouloir bien céder
une église aux Arméniens de Venise; car la pauvre
population arménienne demeurant dans cette ville
est privée de la sainte communion et de tous les sa-
crements.

« De plus, comme par une faveur de la Provi-
dence le pieux et zélé nonce nommé Israël, envoyé
par Votre Grandeur en qualité d'intermédiaire de
paix et de charité, se trouve auprès de notre Saint-
Siège, honoré de la descente de Jésus-Christ, nous
avons jugé convenable d'écrire cette lettre pour la
seconde fois, et de notifier à Votre Sainte Paternité
nos misères et nos tribulations, dans l'espoir d'ob-
tenir quelque consolation à nos cœurs affligés, de
la part de Votre Sainteté et Votre Glorieuse Ma-
jesté.

« Ce n'est pas encore assez, et nous n'avons pas tout
mis par écrit: il y a encore une foule de paroles et
un grand nombre de projets que notre envoyé est
chargé d'exposer à Votre Glorieuse Seigneurie.

« O chef suprême, athlète courageux de tous
les chrétiens, lumière toujours brillante de la sainte
Eglise catholique et apostolique, vivez et portez-

ցես եւ մնացես ողջ եւ առողջ ի փառս մեծագու-
նի Աստուծոյ եւ ի պարծանս Եկեղեցւոյ. ամեն : »

vous bien pour la plus grande gloire de Dieu et
pour l'honneur de l'Eglise. Amen.

Գրեցաւ ի ՌձԿ բոսին յԱպրիլի Ժ2.
Ի դուռն սուրբ Արտոռոյս Էջմիածնի :

« Fait l'an 1160, le 16 avril.
« Au saint-siège d'Edchmiadzine. »

Տ Ե Ս Ա Ր Ա Ն Ք Ե Ի Ր Ո Պ Ա Յ

ԵՐԿԱՔՈՒՎՆԵՐՈՒ ՎՐԱՅ ՊՈՒՍԵՅԻՈՅ ՄԸ ԳՐՈՒՄԾ ՆԱՄԱԿ :

Սիրելի Եղբայր .

Մարտիլիայէն Փարիզ երբայու համար երկա-
բուղին բռնելու գնացինք, բայց ուշ հասանք .
շոգեկառքը ճամբայ ելած ըլլալուն՝ հարկ եղաւ
որ մէկ երկու ժամ սպասենք. այն միջոցին Մար-
տիլիացի բարեկամս պտըտցուց զիս երկաբու-
ղոյն կայարանին մէջ ու ամեն բան մեկիկ մեկիկ
բացատրեց : Տեսածներս հոս համառօտեմ, յու-
սամ քե ախորժելի կըլլայ քեզի :

Շոգեգործւոյն մէջ ջրին ինչպէս շոգի դառնալը,
այն շոգիով անխներուն ինչ կերպով պտըտիլը,
երկրքէ ճամբուն վրայէն ինչպէս առաջ երբայը
գրեցաւ աւելորդ կընամարիմ, վասն զի մտքով ալ
կրնաս երեւակայել՝ ինչպէս որ ես ալ երեւակայե-
ր էի : Բայց քանի մը նիւթական բաներու նկարա-
գրութիւնն ընեմ հոս, որ առանց տեսնելու հաս-
կընալը աւելի ալ դժուար է :

Նախ կայարան ըստածը անագին ընդարձա-
կութեամբ շէնք մըն է՝ այնչափ մեծ որ նմանը
տեսած չունիս (1) : Շէնքին ծածքը ապակի է՝ երկը-
քէ գօտիներով բռնուած. եւ որովհետեւ խիստ շատ
բարձր է շէնքը, այն երկաբները որքափ ալ հաստ
ըլլան՝ բարակ-բարակ քեղերու պէս կերեւան :
Ներսի կողմէն երկու քովերը մէյմկ ձեմելիք կայ
լայն ու շիփ-շիտակ. անոնց վրայէն կը քայն
ճամբորդները, բռններն ալ բռնակիրները սայ-
լակներով շուտ շուտ կըտանին ու կըբերեն :

Կայարանին մէջ շատ մը երկաբուղիներ կամ
երկրքէ ճամբաներ կան՝ զիժ զիժ. կառքերը այն
գծերուն մեկէն մեկայը անցընելու համար՝ գեղե-
ցիկ հնարք մը հնարեր են. այսինքն նոյն շէնքին
տակը մեծամեծ շարժական բոլորակներ շինե-
ր են որ շրջուն բոլորակ կըսուին (1, 4). երբոր ուզեն

կառք մը մէկ երկաբուղիէն մեկալին անցընել,
կընեն ու այն բոլորակին վրայ կըտանին. այնու-
հետեւ բոլորակը կըդարձընեն ու այնպէս կըյար-
մարցընեն որ անոր վրայի երկաբները երբան
շտկուին միւս երկաբուղոյն գծին շտկութեամբը.
անկէց ուրիշ բոլորակի մը վրայ կանցընեն, եւ
նոյն գործողութիւնը կընեն՝ մինչեւ որ կառքը
իրենց ուզած գծին վրայ գտնուի :

Շատ մը պաշտօնատերներ կան կայարանին
մէջ, որ իրենց հագուստներէն ալ կըձանջցունին.
ասոնց զլիսաորը կայարանապետն է, երկրորդ՝
անոր փոխանորդը, երրորդ՝ պահանորդները,
եւ չորրորդ բռնակիրները. խելքէ դուրս բան է
ասոնց ամենուն գործունեութիւնն ու անշփոք
արագութիւնը՝ շոգեկառքին ճամբայ ելած ատեն-
ները :

Կառքերուն մէկ շարքի վրայ կեցած բազմու-
թիւնը, որ կարծեմ կառաշարք (train) կընայ
ըսուիլ, իրարմէ տարբեր ձեւերով կառքերէ
ձեւացած է : Ամենէն ծայրը կեցած է շոգեգործին
(locomotive) որ բովանդակ այն վիշապաձեւ
կառաշարքին սարսափելի հոգին կամ հրաշունջ
գլուխն է (26) : Անոր ետեւէն կուգայ ամխարանը
(tender) (11), յետոյ բռնակառքը (fourgon à бага-
ges) (12) ուր դիզուած կըլլան ճանապարհորդաց
սնտուկներն ու կապոցները. յետոյ ճեպընծացները
(diligence) (13), անոնցմէ ետքն ալ բուն երկա-
բուղոյն կառքը (wagon) որ շատ տեսակ են :
Քուն ճանապարհորդաց նստելու կառքերը երեք
աստիճան կամ դաս (classe) բաժնուած են. առա-
ջին դասու կառքերը սովորաբար ուրիշներէն
աւելի գեղեցիկ ու զարդարուն են զըստանց, մի-
ջերինն ալ նստարանները աւելի կակուղ ու փա-
փուկ (13). երկրորդ դասու կառքերը առաջին-